

Съдържание

Кръстоносните походи и Средновековна България	2
Златната орда и българите	32

Красимира Гагова

КРЪСТОНОСНИТЕ ПОХОДИ

и Средновековна
България

БЪЛГАРСКА **ИСТОРИЯ**

© Красимира Гагова, *автор*

© Мирела Мишева, *редактор*

© Теодор Борисов, *научен консултант*

© Диана Благоева, *коректор*

© Александра Младенова, *графично оформление и корица*

„БИ 93“ ООД
София, 2021 г.

ISBN: 978-619-7496-87-1

Красимира Гагова

КРЪСТОНОСНИТЕ ПОХОДИ

и Средновековна
България

София
2021

Съдържание

ВЪВЕДЕНИЕ	7
ПЪРВИЯТ ПОХОД	9
ВТОРИЯТ ПОХОД	59
ТРЕТИЯТ ПОХОД	81
ЧЕТВЪРТИЯТ ПОХОД	131
НЕОСЪЩЕСТВЕНИТЕ ПОХОДИ	187
ПОХОДЪТ НА ГРАФ АМЕДЕЙ VI	219
ПОХОДЪТ ОТ 1396 г.	245
ПОХОДЪТ ОТ 1443/1444 г.	275
ПОСЛЕСЛОВ	313
ИЗВОРИ	325
ЛИТЕРАТУРА	333

ВЪВЕДЕНИЕ

На пръв поглед обвързването на българската средновековна история с кръстоносните походи изглежда повърхностно. Българите не взимат участие в тях, може би с изключение на един присъединил се към групата на Пиер Отшелника край Ниш, за когото обаче нищо друго не се знае, или пък не твърде сигурното съдействие на българския принц Фружин за армията на Янош Хуняди. Не е известно и да са имали директно отношение към възстановяването на християнската власт в Йерусалим, въпреки едно спорадично известие в „Описание на Светата земя“ на Йоан от Вюрцбург, според когото в Светия град имало българска църква или параклис.¹ Българските земи обаче били на пътя на кръстоносните армии от първите три похода. Техните водачи ползвали маршрута по *Via militaris* и контактите и сблъсъците с местното население били неизбежни. Възникването на кръстоносните държави на Балканите в резултат на Четвъртия поход създадо едно опасно съседство, при което непрекъснато били оспорвани територии, смятани и от двете страни за изконно техни. По време на царуването на Иван II Асен България станала обект на кръстоносна пропаганда както поради съществуването на еретически църкви на нейната територия, така и заради политиката на държавата, която не всеки път била удобна за Папството, а още по-малко за френските императори в Константинопол. Войната, която граф Амедей VI водил срещу българите в 1366 г., също може да се третира като кръстоносен поход, и то не само защото участниците в нея се възприемали като кръстоносци, но и поради подкрепата от страна на Светия престол. Следващите две големи кръстоносни начинания срещу турците, заплашващи вече директно Западна Европа – походът на крал Сигизмунд от 1396 г. и войната на крал Владислав III Ягело от 1443/1444 г., се осъществили основно върху българските територии и несъмнено са изцяло свързани с българската средновековна история.

На второ място се спирам на отношенията между кръстоносците, местното население и властта над българските земи. В този дял безспорно не може да се говори само за българи, тъй като те

¹ Йоан Вюрцбургски. Описание на Светата земя. – В: ЛИБИ. Т. 4. С., 1981, с. 106.

са просто част от Православния свят, мразен и презиран от римокатолиците. Дори личност като Франческо Петрарка, приеман винаги и навсякъде като представител на ренесансовия хуманизъм, си позволява да прояви подобни чувства и да заяви: „Отоманиците са наши врагове, но схизматиците гърци са по-лоши от врагове. Отоманиците ни мразят по-малко. Гърците... обаче, едновременно ни ненавиждат и се страхуват от нас с цялата си душа“. Този мантилитет бил граден в продължение на столетия. Част от лексиката се е превърнала в трафарет, над който видно дори интелектуалците не се замисляли. Другата страна съвсем не приемала по-спокойно нещата. Въпреки прозрението, изказано още от Константин Порфиrogenет, че „чуждите нрави и различните закони обикновено пораждаат враждебност, ненавист и свага“, не съществуват византийски писатели, които спокойно приемат идването на тези чужди и според тях, арогантни войници. Те обикновено се съмняват в почтеността на техните намерения и това е, изглежда, естествено, като се имат предвид ежедневиите разпри, неразбирателствата и откритата враждебност.

Третата посока на проучване са географските сведения, които предлага западноевропейската кръстоносна историография. В това отношение познанията на отделните автори са на различно равнище. Някои от тях познават описваните места по автопсия, техните съобщения имат изключителна стойност и е много вероятно да са коректни. Други предават чуто от втора и трета ръка, но пък тяхната информация е интересна, тъй като е показателна за нивото на географските познания на съвременниците им. Допълнени с някои данни от византийската и българската средновековна книжнина, разказите им разкриват поне в известна степен важни сведения относно границите на държавите и областите, тяхното население, топонимията, оронимията и хидронимията.

ПЪРВИЯТ ПОХОД

1. СЪБИТИЯТА

Може би първи повик за помощ от страна на Запада срещу Многобройните врагове на Византия било писмото на император Михаил VII Дука, изпратено до папа Александър II през зимата на 1072 – 1073 г. Отговорът до Константинопол бил изготвен вече от новия папа – Григорий VII.¹ Основното искане било за единение на двете църкви, което католическият първосвещеник допускал единствено под първенстващата роля на Рим.

Част от политиката на василевса, изглежда, е предполагала и създаване на контакти с братята Отвил, които, освен че били опасни потенциални негови врагове, били и в твърде добри отношения с папата. Усилията на Византия обаче не се оправдали и скоро след настаняването на норманите в южните части на Апенините отношенията придобили съвсем друга насока и обстоятелствата позволили на Робер Гускар да се обърне срещу Източната империя.²

Още щом се възкачил на престола, Алексий Комнин направил опит да разедини новите си врагове и да привлече на своя страна херцога на Ломбардия Херман.³ След неуспеха си той потърсил помощ от Венеция и на два пъти се обвързвал със Серенисимата – в 1082 и 1084 г.⁴

Изключително важно за Византия се оказало едно не толкова значимо само по себе си събитие – престоят в Константинопол на графа на Фландрия Робер. След неговото поклонничество в Светите земи той се спрял в столицата и бил любезно приет от василевса, който, притеснен от нападенията на печенезите от север,

¹ *Gregorius VII Papa. Epistolae (9.7.1073)*. – MGH SS, Epistolae. Sel II, 1, 2; *Charanis, P.* Byzantium, the West and the Origin of the First Crusade. – Byzantion, 19, 1949, 21 – 24; *Duncalf, F.* The Councils of Piacenza and Clermont. – HC, I, 223 – 225.

² *Chalandon, F.* Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile. Paris, 1907, 259 – 260; *Kolias, G.* Le motif et les raisons de l'invasion de Robert Guiscard en territoire byzantine. – Byzantion, 36, 1966, 425 – 429.

³ *Anna*, I, 73.

⁴ *Lounghis, T.* Les ambassades byzantines en Occident: depuis la fondation des états barbares jusqu'aux Croisades (407 – 1096). Athènes, 1980, 244 – 245.

на селджуците от изток и от безчинствата на Чаха по крайбрежието, го помолил за помощ. Още в 1091 г. графът му изпратил петстотин рицари, които да воюват на негова страна.⁵ Не е изключено именно тази уговорка да е била истинското искане за съдействие, отразено по-късно в многократно коментираното писмо на императора до фландрския граф⁶, защото на внушенията на западните средновековни историци за настойчиво искана подкрепа на всяка цена⁷ се противопоставя мълчанието на Ана Комнина, която иначе доста подробно описва контактите на двора в онова напрегнато и неспокойно време.⁸ Не без значение е и фактът, че император Алексий, освен забележителен военачалник и добър администратор, бил и непоколебим привърженик на ортодоксалната Църква и по принцип като че ли не бил склонен към сериозни компромиси в това отношение.⁹

Както и да стоят в действителност нещата на дипломатическо ниво, то ясно е, че властта в Константинопол не е очаквала помощта точно в този вид. За преминаването на т.нар. походи на простолюдието не били подготвени нито императорът, нито местната власт, която трябвало да влезе първа в досег с пристигащите, да не говорим за населението. И се получило така, че от една страна, кръстоносците били убедени, че на тях се е паднала честта да победят или да загинат за святата кауза и това ги поставя в положението на желани и чакани в пределите на империята, а от друга – управата на градовете и крепостите, както и обитателите им били изненадани от появата на хора, които те приемали по-скоро като разбойници, нежели Христови воини.

Съборът в Клермон институционализира кръстоносните походи¹⁰, превърнал ги в идеология, на която ù предстои да бъде реализирана категорично. Папа Урбан определил френския народ като „възлюблен и богоизбран“, който единствен би могъл да помогне на

⁵ *Anna*, II, 17 – 20.

⁶ *Joranson, E.* The Problem of the Spurious Letter of Emperor Alexius to the Count of Flanders. – *American Historical Review*, 55, 1950, 811 – 819; *De Waha, M.* La lettre d'Alexis I Comnène à Robert le Frisson. – *Byzantion*, 47, 1977 и посочената там литература.

⁷ *Bernold*, p. 462; *Guibertus*, p. 30; *Ekkehardus*, 81 – 82.

⁸ *Гагова, К.* Ана Комнина срещу кръстоносците. – *История*, 2001, № 1.

⁹ *Острогорски, Г.* История на византийската държава. С., 1998, с. 467.

¹⁰ *Villey, M.* La croisade: Essai sur la formation d'une théorie juridique. Paris, 1942.

измъчените от мюсюлманските нападения източни християни. Впрочем наставленията на Светия отец са много точни. Той съветва старците, болните и неспособните да носят оръжие да не се впускат в това начинание, жените да не тръгват без придружител, постановява богатите да поемат разходите за въоръжение на бедните, а представителите на клира, преди да тръгнат, да поискат благословията на своя епископ. Не всички папски изисквания били изпълнени и това създало част от неприятностите по дългия път на Изток.

На Запад Първият кръстоносен поход започнал с небивал ентузиазъм. Идеята на папа Урбан II да бъдат защитени със сила осквернените християнски светини, била възторжено приета както от представителите на благородничеството, така и от обикновените хора. Очакваното опрощение на греховете, надеждата за нови придобивки и самочувствието на Христови воители въодушевили пилигримите, които след речта на папата в Клермон неустово крещели: „Бог го иска! Бог го иска!“. Не всички спазили обаче неговите препоръки да не тръгват на път болни и неспособни да воюват. Ведно с войските се отправили и немалко поклонници, които виждали в походите начин да достигнат до Светите земи и да извършат там поклонение. Част от тях успявали да се приспособят към военния бит, но имало и такива, които просто били в тежест на армиите и като че ли били повече пречка, отколкото помощ.

От военна гледна точка Първият поход представлява по-скоро поредица от отделни експедиции, следващи основно двата големи пътя, пресичащи Балканите – *Via militaris* и *Via Egnatia*. Всяка от тях била предвождана от свой военачалник и повечето групи били формирани по етнотериториален принцип. Така можел да бъде осъществяван контрол вътре в тях и били избягвани, доколкото било възможно, вътрешните противопоставяния. Сред водачите на Първия кръстоносен поход нямало крале. С изключение на тълпата, предвождана от Пиер от Амиен, военачалниците били принцове, херцози и графове. Армиите им не били многобройни, но често били добре обучени и боеспособни. Фактически техните проблеми започнали, след като навлезли в земите на Азия, където се оказали неподготвени за война в специфичния климат, незапознати с местните болести и често с развалени хранителни провизии.

VIA MILITARIS

Походите на Готие Сан-з-авоар и Пиер от Амиен

Тези походи нямат свой собствен историк – очевидец и участник. Събитията са предадени от други историци на кръстоносните походи и най-подробно са отразени в произведенията на Алберт от Аахен и Гийом от Тур, които пишат, единият – около тридесет години, а другият – около седемдесет години по-късно. Ана Комнина също не е многооречива, когато става въпрос за похода на простоложуието.

Идеологът на тази поизбързала експедиция бил Пиер от Амиен, наричан и Отшелника. Той започнал проповедите си в Бери, продължил в Орлеан, Шампан и Лотарингия и така събрал към 15 000 пилигрими, с които пристигнал в Кьолн на 12 април 1096 г. Дж. Райли-Смит много сполучливо отбелязва, че Пиер проповядвал „нещо подобно на кръстоносен поход“.¹¹ Неговите сподвижници били не само бедни и невъоръжени, но и забележително неграмотни и при приближаването си към всеки по-голям град те питали дали вече са достигнали Йерусалим. Освен хората с добри намерения, тръгнали искрено да се поклонят на Божия гроб и според силите си да помогнат за освобождаването на Йерусалим, с тях се придвижвали и откровени разбойници и престъпници.¹² Докато Пиер изчаквал в Кьолн към него да се присъединят германски пилигрими, Готие Сан-з-авоар (Безимотния) с неголяма група от хора тръгнал пръв. Фулк от Шартр го определя като много добър войник (*miles peroptimus*), а Алберт – като знаменит рицар, повел със себе си мнозина пехотинци (*magna societate... peditum*), но само осем рицари.¹³ През май те преминали през Унгария, били добре приети от крал Коломан и получили правото свободно да преминават през неговите земи и да пазаруват. Пътували без инциденти.¹⁴ Явно е, че император Алексий I не е очаквал кръстоносци преди ранната есен¹⁵ (а точно тези изглежда, че изобщо не е очаквал), защото датата, определена за начало на похода, била 15 август. Това

¹¹ Riley-Smith, J. The First Crusade. 1095 – 1131. Cambridge, 1997, p. 55.

¹² Albertus, p. 275; Duncalf, F. The First Crusade: Clermont to Constantinople. – HC, I, p. 258.

¹³ Fulcherius, p. 327; Albertus, p. 274.

¹⁴ Albertus, p. 274; Willermus, p. 47.

¹⁵ Runciman, S. The First Crusaders' Journey across the Balkan Peninsula. – Byzantion, 1949, p. 211.

обяснява отчасти неподготвеността на централната и провинциалната администрация да се справи с проблема с пазарите и изхранването на толкова много хора, част от които явно не разполагали със собствени средства.

Поклонниците преминали р. Сава при крепостите Малевила (Земун) и Белеграва (Белград).¹⁶ Шестнадесет души от хората на Готие останали в Малевила без разрешението на своя водач под предлог, че ще купуват провизии и оръжие. Там обаче те били заловени от злонрави унгарци, които ги обрнали и малтретирали. Пострадалите настигнали Готие при стените на Белград, където бил издигнат неговият лагер. Водачът предпочел да не дири отмъщение и да не се връща в Малевила, а влязъл във връзка с управата на Белград и поискал да бъдат уредени пазари. Било му отказано и това предизвикало гнева на кръстоносците. Те започнали да отвличат добитък от стадата, пасящи наоколо. Местното население се втурнало да спасява имуществото си и това довело до кръвопролитие. Сто и четиридесет души, които непредпазливо се били отдалечили от другарите си, потърсили в една църква убежище от справедливия гняв на потърпевшите. Българите обаче я погналили и вътре изгорели шестдесетима, а другите се отървали с тежки рани. Гийом преценява, че Готие е бил напълно наясно с това каква неуправляема тълпа от хора води със себе си, и че дори и тези, които дотогава не се били проявявали като престъпници, нямали никаква представа от дисциплина, и затова предпочел да напусне Белград.¹⁷ С. Рънсиман възстановява събитията по малко по-различен начин. Той смята, че е било необходимо да се иска съвет от Константинопол за това как точно да се отнесат с тази неорганизирана тълпа. Били необходими повече от дванадесет дни, за да се получи отговор, и това предизвикало недоволството на чакащите.¹⁸ В Ниш Готие веднага се представил на дуката и управителя на областта и му разказал за понесените щети и обиди. Той получил от него компенсации, включително оръжие и пари. Били им осигурени водачи, които да ги придружат по *Via militaris* до Константинопол.¹⁹ Гийом смята, че ескортът ги е

¹⁶ *Albertus*, p. 275; *Willermus*, p. 49.

¹⁷ *Willermus*, p. 49; *Albertus*, p. 276.

¹⁸ *Runciman*, *The First Crusaders' Journey*, p. 212.

¹⁹ *Albertus*, p. 276.

поел от Средец нататък.²⁰ По-късно повече не става дума за стълкновения и неприятности. Единствено огорчение за кръстоносците била смъртта на вуйчото на Готие – Готие Стария, в Пловдив.²¹

Пристигайки в столицата, Готие успял да измоли от императора правото свободно и мирно да пазарува в неговите земи и да разположи хората си близо до престолния град, за да изчака Пиер и да преминат заедно Проливите. Алексей Комнин благосклонно се съгласил. Никой от средновековните историци не споменава нито за дарове, нито за милостиня за бедните и друга помощ, всичко онова, което василевсът бил принуден да отпусне на прииждащите Христови воини след Готие. Като се има обаче предвид вида на „войската“, то той вероятно се е ограничил с дневната им издръжка.

Около седмица по-късно Пиер потеглил от Кьолн. Към него се присъединили немалко германци, така че броят на кръстоносците му достигнал почти четиридесет хиляди мъже и жени. Алберт съобщава, че в неговата армия имало франки, шваби, баварци, лотарингци. Те били безбройни като морския пясък.²² Броят на пилигримите, естествено, затруднявал придвижването им и осигуряването на провизии, а също така бил губелен за реда. Впрочем ето как Гиберт от Ножан описва тръгналите на поход: „Какво да кажем за децата и старците, които се готвели за война? Кой може да изброи жените и стариците на преклонна възраст? Всички възпяват войната, дори и да не взимат участие в нея. Всички очакват мъченичеството, към което са тръгнали, за да паднат под ударите на мечовете... някои бедни хора, като подковали биковете, така както се подковават коне, ги запрягали в двуколки, където се намирало оскъдното им имуществото и малките им деца...“²³

Хората на Пиер, подобно на кръстоносците на Готие, лесно и спокойно преминали през Унгария. Идилията свършила при Малевила. Запазени са две версии за развитието на събитията, сравнително близки по своето съдържание. Гийом разказва, че щом участниците в похода на Пиер разбрали, че жителите на Малевила се били отнесли лошо с техните събратья, минали току преди тях и като

²⁰ Willermus, p. 49.

²¹ Albertus, p. 276.

²² Albertus, p. 282. За 40 000 души се говори след битката при Ниш.

²³ Guibertus, p. 141.

видели техните доспехи все още да висят на крепостните стени като трофеи, грабнали оръжието си и превзели града. При стълкновението от страна на унгарците загинали четири хиляди души, а от хората на Пиер – само сто. Богатата плячка задържала кръстоносците в града цели 15 дни. Сам управителят на Малевила подканил жителите да я напуснат и да избягат в планините.²⁴ Разказът на Алберт е по-обширен и той като че ли се опитва да оправдае поклонниците. Според него до Пиер бил достигнал слух, че граф Гуз бил събрал войска и бил влязъл във връзка с Никита, управителя на Белград. Те възнамерявали да нападнат хората на Пиер и да си поделят бъдещата плячка – коне, злато, сребро и грехи. Отшелника, който по принцип не допускал, че християни могат да посегнат на други християни, като видял на крепостните стени доспехите, сам дал знак за нападение. Обърканите жители на Малевила се струпали на едно място при изходите и така 4000 от тях били избити. Само някои успели да избягат с кораби по Дунав. Алберт квалифицира тези действия като победа (*victoria*). Изобилието от провизии, които открили там – стада овце и говеда, жито, пълни чаши и безкрайно много коне – направило силно впечатление на немного богатите кръстоносци. След като награбили плячката, и като имал предвид не само заплахата от страна на унгарския крал, но и сългия път, който ги чакал, Пиер наредил да се съберат всички кораби от двата бряга на реката, натоварил поклонниците и награбеното и пристигнал в Белград.²⁵

Кръстоносците намерили града празен, тъй като жителите му не се доверявали на укрепленията, а и били посъветвани от неговия управител да го напуснат. Докато прекосявали реката, били нападнати от печенези, обитаващи областта. Пилигримите успели да потопят седем от техните лодки, освен това и пленили седмина от тях. Завели ги при Пиер и той заповядал да ги убият.²⁶

Пиер и неговите хора вървели в продължение на осем дни, за да достигнат до Ниш. Пристигнали там в началото на юли.²⁷ Пред града имало мост, който те преминали и се установили на лагер

²⁴ *Willermus*, p. 51.

²⁵ *Albertus*, p. 277.

²⁶ *Albertus*, p. 278.

²⁷ *Duncalf*, *The First Crusade*, p. 261.

в просторното и зелено поле. Били проведени пратеници до управителя на града Никита, за да получат разрешение да купуват провизии. Било им позволено срещу заложници, които да останат в града, за да гарантират нормалните отношения с местното население. На поклонниците била предоставена възможност да пазаруват всичко необходимо, а на тези, които нямали пари, градът отпуснал щедра милостиня.

Първата нощ минала спокойно и заложниците били върнати. Тогава сто души от германските пилигрими, които били малко изостанали, намерили повод в спора си с един български търговец и подпалили седем мелници край града, близо до моста, а освен това и няколко къщи извън градските стени. Шом чул за тази простъпка, Никита подканил гражданите да се въоръжат. Били повикани наемни кумани, печенежи и унгарци. Всички те се втурнали към вече заминаващите кръстоносци и нападнали ариергарда. Ведно с виновните били избити и мнозина невинни. Пленили колите от обоза, пълни с хранителни припаси и покъщнина, с по-старите и болните, с матрони, млади момичета и момчета, и ги отвели в своите земи. Алберт твърди, че и до неговото време те все още били пленници в българската страна ведно с всичките си вещи и стага.²⁸ Впрочем голяма част от плененото ще да е било от плячката от Малевила.

През това време предната част на колоната продължавала пътя си в неведение за станалото. Един вестител се явил при Пиер и му съобщил за битката. Той порицал неразумните германци и решил да се върне назад, за да се извини на гука и да склочи с него мир. Освен това може би го е тревожела и мисълта, че голяма част от имуществото им е останала в ръцете на нападателите. Върнал се и се разположил на лагер край града. Докато той и неговите по-близки съратници се срещали с гука, хиляда младежи, квалифицирани като „безкрайно лекомислени, непокорно и необузвано племе“, без повод преминали моста и нападнали градските врати. Никой от тях не се подчинил на призивите на Пиер да се спре настъплението. Българите се спуснали срещу тях и ги обърнали в бягство. Половината паднали още на моста, други се удавили в реката. Усилената битка запалила дори и тези, които били покрай Пиер, и те, като облекли ризници, веднага се впуснали в бой. Всички те били обърнати бързо

²⁸ *Albertus*, 279 – 280; *Willermus*, p. 53.

в бягство. Пиер се опитвал да спре кръвопролитиеето, изпращайки един българин поклонник да преговаря с гук. Докато течали преговорите, кръстоносците, гузни и неспокойни, започнали да товарят колите. Щом видели, че чужденците се готвят да бягат, жителите на крепостта, жадни за отмъщение и плячка, се спуснали след тях. На две мили от Ниш те ги застигнали, избили мнозина и пленили изостаналите. Сред плячката била и колата, в която се намирал и личният сандък на Пиер, пълен с несметно количество злато и сребро. Тя била предоставена на гук Никита, а останалата плячка била разделена между войниците.²⁹ Онези, които успели да се спасят от плен, „бягали като овце от вълци“. Чак след три дни кръстоносците могли отново да се съберат, и то когато някои от оцелелите водачи се осмелили да засвирят с рогове сигналите за сбор от билото на планината. До края на деня се събрали седем хиляди. Оттук нататък те трябвало да понасят големи лишения, тъй като околните селища били напуснати от жителите си и нямало откъде да намират провизици, а своите коли те вече били изгубили. Поклонниците били принудени да сушат жито от полето и да се прехранват с него. За три дни изчакване броят им се увеличил едва на тридесет хиляди. Оказало се, че десет хиляди били загинали в битката при Ниш.

В София пристигнали в средата на юли.³⁰ Там вече ги поел императорски ескорт, който имал грижата да не се задържат край градовете за повече от три дни. Василевът им осигурявал препитанието и задължавал поданиците си да им организират пазари. Във Филипопол били богато дарени от гражданството, а три дни по-късно, „усмихнат и весел“, Пиер пристигнал в Адрианопол.³¹ Подканян от императора да бърза, той се отправил на третия ден към столицата, където разположил лагера си далеч от стените на града.³² Пилигримите изминали пътя до ромейската столица за около 40 дни.³³ Престоят им край Константинопол не бил продължителен. Пиер измолил пари, за да нахрани войската си, оправдавайки се, че е изгубил по пътя безчислените си богатства. Алексей I побързал да осигури за него и за

²⁹ *Albertus*, 280 – 281; *Willermus*, 54 – 55.

³⁰ *Duncalf*, *The First Crusade*, p. 269; *Златарски*, *История*, II, с. 232.

³¹ *Albertus*, p. 282; *Willermus*, p. 57.

³² *Tudebovis*, p. 10; *Bréhier*, p. 6.

³³ *Duncalf*, *The First Crusade*, p. 261.

Готие превоз. Като се има предвид, че много малка част от участниците в т.нар. поход на престолюдието били войници, то не буди никакво учудване фактът, че били бързо разбити от турците.

Походът на Годфроа де Булон, херцог на Долна Лотарингия

Херцог Годфроа подготвил много сериозно своя поход. Той иззел пари от евреите и продал някои от своите земи. С него тръгнали и двамата му братя – Юсташ III, граф де Булон, и Бодуен. Те били последвани от мнозина съмишленици от Валон и Лотарингия. Анонимният автор на *Gesta Francorum* изброява сред неговите войници алемани, саксонци, шваби и голяма войска от тевтонци.³⁴ Алберт и Гийом разказват, че те преминали „тихо и мирно“ през унгарското кралство, тъй като унгарският крал се бил подsigурил със заложници, между които Бодуен и неговата съпруга. Армията преминавала р. Сава при Малевила на два пъти, понеже херцогът бил дочул, че била пристигнала войска от Константинопол, за да попречи на пътуването им през България (*ad prohibendam... viam...*). Това съобщение е изолирано от останалия текст, а Гийом изобщо не споменава нещо подобно. Всъщност за конфликт с византийска войска въобще и не става дума. Войските останали за кратко време в Белград и после потеглили през труднопроходимите лесове на Българската гора, където били пресрещнати от легати на Алексий. Те потвърдили добрите чувства на самодържеца и обещавали да се погрижат за продоволствието на войниците, при условие че ще се въздържат от грабежи и опустошения. Лесно било постигнато съгласие. Кръстоносците останали в Ниш четири дни, за „да се радват на изобилието на провизии“. Оттам продължили към София, преминали прохода Св. Василий и след няколко дни пристигнали в Пловдив. Престояли в града осем дни. Там го Годфроа достигнал слух, според който Юг Вермандоа бил пленен и затворен в Константинопол. Той изпратил веднага посланици при императора, а през това време неговата армия напредвала към Адрианопол.

Жителите му се оказали недостатъчно гостоприемни и това разгневило рицарите. Те продължили на юг и достигнали до област-

³⁴ *Gesta Francorum Iherusalem expugnantium* (= *Gesta Francorum*). – RHC, *Historiens Occidentaux*, III, Paris, 1866, p. 493.

та на Селимврия, където разположили лагера си. Там пристигнали и пратениците, които съобщили, че императорът не е освободил Юг и неговите сподвижници, и така помогнали да се затвърди едно голямо недоразумение (нещо, което става честа практика в отношенията на водачите на кръстоносците с василевсите).

Неразбирателството между кръстоносците и императора предизвикало нов изблик на гняв и поклонниците плячкосвали из областта в продължение на осем дни, достигайки чак до Адрианопол на север.³⁵ По време на своя престой в Югоизточна Тракия Годфроа получил известие от Боемонд, в което го приканвал да се съюзят и да нападнат империята.

На 23 декември войската на лотарингския херцог пристигнала при Константинопол. Ана Комнина смята, че тя наброявала 10 000 конници и 70 000 пехотинци. Това огромно количество хора той разположил на брега на Проπονтида. Притеснен от появата на тази твърде голяма и добре обучена армия, Алексий Комнин взел мерки да укрепи отбраната на града и разположил войски от Атира до Филея.³⁶ Отделни групи от кръстоносци започнали да нападат Константинопол.³⁷ Тогава в техния лагер пристигнал Юг Вермандоа, който посъветвал Годфроа да прекрати атаките и да положи исканата от Алексий клетва, според която „всички градове и земи, които би завладял, а също и крепости, които би превзел и които преди са принадлежали на Ромейската империя, да предаде на онзи, който е назначен по нареждане на императора“. Ана твърди, че след като положил клетвата, херцогът получил дарове и станал сътрапезник на василевса.³⁸ Армията се настанила в Пелекан.

Походът на ломбардите и германците през 1101 г.

Италианските войски били водени от Миланския епископ и неколцина други благородници. Екехард изброява 50 000 души, а Алберт – 30 000. Те успели да се споразумеят с властта в Константинопол за пазаруване в българските земи, които били „богати на хляб,

³⁵ *Willermus*, p. 80; *Albertus*, p. 309.

³⁶ *Anna*, II, p. 86.

³⁷ *Tudebovis*, p. 14 – 15; *Bréhier*, p. 16.

³⁸ *Anna*, II, p. 86.

вино, месо и всякаква мазнина“. Алберт изрежда съвсем схематично градовете, които фиксират техния маршрут – Русион, Панидос, Родосто, Димотица, Атира и Селимврия.³⁹ Войниците обаче не се съобразявали с уговорката и вършели не само грабежи, но и светотатства. Император Алексий изискал от техните водачи бързо да ги изтеглят от Тракия и да ги заведат до Константинопол.

Походът на Гийом, граф на Поатие

Войската на Гийом, към която се били присъединили хората на баварския херцог Велф и на австрийската графиня Ида, тръгнала през пролетта на 1101 г. Алберт и Екехард, които единствени информират за тяхната експедиция, пишат, че армията се състояла от огромно количество конници, пехотинци и обикновени поклонници, между които и много жени. Алберт смята, че те са били 160 000. Той обаче не се спира подробно на техния път. Споменава единствено, че влезли в разпра с гук Гуз и тормозели населението. Когато в края на май граф Гийом пристигнал при Адрианопол, той намерил моста, който води към града, затворен. Крепостта била защитавана не само от опълчението си, но и от наемни печенези и кумани. Явно населението на областта все още добре помнело безчинствата на ломбардците. Стигнало се до сериозно сражение, в което бил пленен „българският“ гук. Адрианополци били принудени да водят преговори, в резултат на които пленниците били върнати, а кръстоносците получили право на пазар. Отправили се към Константинопол със специални придружители.⁴⁰

В продължение на пет години (1096 – 1101) по *Via militaris* преминали пет „вълни“ на Първия кръстоносен поход. Дори и да не приемем за напълно достоверни сведенията за броя на участниците, които възлизат приблизително на около 300 000, то видно е, че голяма маса от хора, в основната си част цивилни и неподготвени за труден път, без достатъчно средства и без достатъчно познания за поетия маршрут, е навлязла в земите, обитавани от българи, и сблъсъкът с местното население е бил неизбежен.⁴¹

³⁹ *Albertus*, p. 560.

⁴⁰ *Albertus*, 579 – 580; *Willermus*, 219 – 220.

⁴¹ Гагова, К. Първият кръстоносен поход по *Via militaris*. – Минало, 1996, № 3, с. 61.

VIA EGNATIA

Походът на Юг Вермандоа

Пристигането на френския принц в Константинопол едва ли може да бъде определено точно като поход. Юг тръгнал около средата на август 1096 г., според уговорката, преминал през Рим, където бил благословен от папата. Флотата му обаче претърпяла сериозно корабкрушение по време на буря в Адриатика и малцината оцелели били изхвърлени на брега близо до Дирахиум.⁴² Независимо от безславното пристигане, той бил добре посрещнат от дука на Дирахиум Йоан Комнин. Фулк съобщава, че Юг бил „първият от героите“, които преминали морето и достигнали до България.⁴³ Император Алексий бил проводил Михаил Вутумит да преведе кръстоносците по обиколен път. Ана Комнина споменава Филипопол като пункт от маршрута⁴⁴, но като че ли по-вероятно е да е имала предвид Филипи.⁴⁵ За съжаление, няма никакви данни за преминаването на принца и неговата войска през Балканите. Знае се само, че бил приет с почести от Алексий, получил големи дарове, срещу които положил васална клетва.⁴⁶ Неговото установяване в Константинопол, слухът, че е пленен, недотам ясната информация на пратениците на Годфроя де Буион били в основата на недоразумението, породено между императора и херцога на Лотарингия.

Походът на Боемонд от Таренто

Боемонд завладял голяма част от италианските земи след успешно водената война срещу чичо му Роже Гискар, граф на Сицилия, и брат му Роже Борса.⁴⁷ Това явно не било достатъчно за неговите амбиции, пък и богатствата му, ако следваме внушенията на Ана Комнина, едва ли са били толкова значими. Боемонд приел с енту-

⁴² *Runciman, The First Crusaders' Journey*, p. 215 е на мнение, че това е станало при нос Пали.

⁴³ *Fulcherius*, p. 327; *Baldricus*, p. 21.

⁴⁴ *Анна*, II, p. 81.

⁴⁵ *Гагова*, К. Първият кръстоносен поход по Виа Егнация. – *Минало*, 1977, № 3 – 4, 27 – 28.

⁴⁶ *Анна*, II, p. 81.

⁴⁷ *Duncalf, The First Crusade*, p. 270.

сiazъм идеята за похода. Към него се присъединил с армията си и племенникът му Танкред, едва двадесетгодишен, доста буен и своеволен, както и мнозина други нормански благородници, чиито имена изброява една хроника на манастира Монте Касино.⁴⁸ Ана Комнина обаче е на мнение, че неговата армия всъщност била малка, понеже нямал достатъчно средства. Боемонд тръгнал петнадесет дни след Юг и неговите кораби акостирали безпрепятствено в Авлона и разположените на юг по-малки пристанища. Войската му наброявала 10 000 конници и твърде много пехотинци.⁴⁹

Изглежда, управата на областта е била предварително подготвена за тяхното идване. Първата част от кръстоносците пристигнали при град Андруполос (Дринопол), разположен в долината на р. Дрина. Там изчакали към тях да се присъединят останалите. Боемонд ги посъветвал да взимат всичко само срещу заплащане. Оттам вече започнал същинският преход през земите на Балканския полуостров, като войската се придвижвала през големи пространства от село на село, от крепост на крепост и от град на град.⁵⁰ В Кастория поклонниците отпразнували тържествено Рождество Христово.⁵¹ Да се определи точният маршрут до Солун, е невъзможно и изглежда, че е малко вероятно да са минали през Егеса, без някой от авторите да отбележи този относително немалък град.⁵² Околностите на Кастория пострадали сериозно от техните грабежи. Оттам се отправили към Пелагония, разположили се на лагер в равнината и нападнали едно еретическо селище.⁵³

Техните действия притеснили император Алексий, който взел мерки войските на норманските благородници да бъдат следени и да не им се разрешават повече безчинства. Изглежда, че дотогава армията на Боемонд пътувала без императорски придружители,

⁴⁸ Leonis Marsicani et Petri Diaconi. Chronica monasterii Cassinensis. (Ed. W. Wattenbach). – MGH SS, VII, 786; *Георгиев*, С. Първият кръстоносен поход и българските земи. – БИБ, II, 1926, с. 101.

⁴⁹ *Anna*, II, p. 81; *Albertus*, p. 312.

⁵⁰ *Tudebovis*, p. 16.

⁵¹ *Tudebovis*, p. 16; *Bréhier*, p. 22; *Baldricus*, p. 22; *Guibertus*, p. 152; *Willermus*, p. 90.

⁵² *Runciman*, S. History of Crusades. London, 1965. I, p. 156; *Soustal*, P. Nikopolis und Kephallenia. – ТИБ, 3. Wien, 1981. S. 89.

⁵³ *Guibertus*, p. 152; *Baldricus*, p. 22; *Tudebovis*, p. 16; *Tudebovis Cont.*, p. 179; *Robert. Mon.*, p. 745; *Willermus*, p. 90; *Chalandon*, Essai sur le règne, p. 184; *Златарски*, История, II, с. 236; *Георгиев*, Първият кръстоносен поход, с. 102.

а това е странно. В същото време той поддържал писмена връзка с тях и непрекъснато ги подканвал по-бързо да се придвижват до Константинопол. Историците на похода разказват за един по-сериозен сблъсък между пилигримите и византийската армия, станал край р. Вардар. Те квалифицират случката като проява на враждебност и лицемерие от страна на ромеите. Край реката норманската армия се разделила на две части. Едната, предвождана от Боемонд, продължила по Via Egnatia, а другата останала на брега ведно с графа на Росиньоло и неговия брат. Те били нападнати от печенези и туркопули на служба на императора. Танкред, щом научил за станалото, се върнал, прекосил реката с 2000 гуши и успял да навдвие нападателите. Мнозина от тях били пленени и отведени при Боемонд. При разпита те се оправдали, че вършат всичко по заповед на императора, и поискали да бъдат пожалени. Боемонд ги освободил.⁵⁴ Сражението станало на четвъртия ден от седмицата, в която започват Великденските пости, т.е. на 18 февруари 1097 г., сряда. Това означава, че те са пътували около седем седмици от Кастория до Вардар, едно разстояние от около 130 км.⁵⁵ Забавянето им би могло да се обясни, от една страна, с трудния маршрут, а от друга, с поредица от конфликти с местното население, които вероятно просто не са отбелязани от хронистите.

След тази битка норманските войски пътували само с византийски придружители. Жителите на градовете и крепостите по техния път изнасяли стоките си за продан извън градските стени и не ги допусkali вътре в укрепленията. Един богат град с неизвестно име привлякъл апетитите на кръстоносците и те поискали да го нападнат, но Боемонд успял да ги възпре.⁵⁶ Следващият голям град, до който достигнали, бил Серес. Там получили право на пазар и Боемонд трябвало да убеди своите да върнат всички животни, откраднати по пътя⁵⁷. В Русион, където пристигнали на четвъртия ден от седмицата преди Тайната вечеря, сряда, 1 април 1097 г., били посрещнати възторжено и им бил осигурен пазар. Там останала ос-

⁵⁴ Bréhier, p. 23; Robert. Mon., p. 746; Gesta Francorum, p. 494; Tudebovis, p. 16; Tudebovis Cont., p. 179; Baldricus, p. 22; Willermus, p. 92.

⁵⁵ Runciman, The First Crusaders' Journey, p. 217.

⁵⁶ Bréhier, p. 32; Baldricus, p. 23; Tudebovis, p. 17; Tudebovis Cont., p. 179.

⁵⁷ Bréhier, p. 32; Baldricus, p. 24; Anna, II, p. 95.

новната част от войската, а водачите се отправили към Константинопол, за да влязат в преговори с василевса. За главнокомандващ бил оставен Танкред, който отклонил армията от пътя и я отвел в някаква долина, „изобилна с всякакви блага“, където спокойно прекарвали Великден.⁵⁸ Прави впечатление, че Боемонг не бързал да се появи в столицата, или поне не толкова, колкото останалите кръстоносни военачалници. Дали е целял да запази силите на войската си, дали неговите хора са се надявали на повече грабежи, или просто е изчаквал пристигането на останалите благородници в престолния град и развитието на събитията там, за да може да се включи в угоден за него момент, може само да се предполага.

На 9 април норманските водачи достигнали Константинопол. Алексий ги приел с почести, но наредил войниците да останат вън от крепостните стени. Самогържецът убедил Боемонг да положи хомажум. Постигнатата между тях уговорка е предадена по различен начин от двете страни. Ана Комнина твърди, че от онзи, който бил обвързан с подобна клетва, се очаквало да предаде всички градове и земи, които ще завладее и които преди това са били на империята, на онзи, на когото императорът нареди. Като лична компенсация оставали даровете от василевса и правото за присъствие на трапезата му.⁵⁹ Анонимен френски историк обаче предава, че се били споразумели норманите да владеят земите отвъд Антиохия петнадесет дни път на дължина и осем на ширина.⁶⁰

Постепенно войските, които били изостанали с Танкред, се придвижили към Константинопол и на 26 април всички те преминали Дарданелите, за да се присъединят към херцог Годфроа в Пелекан.

Походът на Раймонд, граф на Тулуза

Тулузкият граф водел със себе си голяма група хора, мнозина от които не били войници. С него пътувал и духовният му наставник и папски легат Агемар де Пюи, факт, който придавал особена тежест на претенциите на Раймонд.⁶¹ Маршрутът на тази експеди-

⁵⁸ *Baldricus*, p. 25; *Bréhier*, p. 32; *Tudebovis*, p. 18.

⁵⁹ *Anna*, II, 90 – 91.

⁶⁰ *Bréhier*, p. 33.

⁶¹ *Runciman*, *History*, I, 159 – 160; *Duncalf*, *The First Crusade*, 272 – 273.

ция бил изключително труден и остава неясно защо един толкова добър стратег и вече немлаг военачалник с опит предприел подобна авантюра. Графът и спътниците му навлезли в Италия през Алпите и оттам се отправили към Северна Далмация. В продължение на четиридесет дни, при това през зимата, те трябвало да извървят Далматинските планини, като преодолявали не само тежките препятствия на сезона, непрекъснатите мъгли и студове, но и враждебността на местното население. След тежкия преход пристигнали в Шкодра, където, въпреки обещанията, не получили очакваното добро посрещане. Следващият град, отбелязан в разказа на хрониста на похода, бил Дирахиум. Там графът получил писмо от император Алексий с обещание за мирно и спокойно преминаване през владенията на империята.⁶² В действителност те непрекъснато били нападени и избивани, особено през нощта. Раймонд д'Ажил, който бил и участник в експедицията на тулузкия граф, се оплаква, че постоянно и отляво, и отдясно им били устройвани засади. Били убити двама известни провансалски благородници.⁶³ Кръстоносците избягвали да влизат в стълкновения с местните, но въпреки това край Пелагония ги сполетели нови неприятности. Там било извършено нападение над епископ Агемар.⁶⁴ Армията продължила през множество засади. При Букинат имали сблъсък с печенезите, но успели да ги отблъснат. В Солун епископ Агемар останал да изчака брат си, тъй като не се чувствал добре.⁶⁵ После, както обяснява Гийом, като преминали през цяла Македония, достигнали до Русия.⁶⁶ Тамошните жители не го приели добре. Търпението на графа се изчерпало, градът бил нападен и разграбен.⁶⁷ Колкото повече приближавали Константинопол, толкова по-гръзки ставали хората на Раймонд. При Родосто под предлог, че наемници на Алексий се готвели да ги нападат за отмъщение, те извързали и самите те нападали. Били убити 30 души и пленени 40 коня.⁶⁸ Раймонд д'Ажил не го признава, но изглежда, че уморената от безсмислено гългия и

⁶² *Raimundus*, p. 236; *Tudebovis*, p. 19; *Willermus*, 98 – 99.

⁶³ *Raimundus*, p. 236.

⁶⁴ *Raimundus*, p. 237.

⁶⁵ *Raimundus*, p. 237.

⁶⁶ *Willermus*, p. 99.

⁶⁷ *Raimundus*, p. 237; *Tudebovis*, p. 20; *Tudebovis Cont.*, p. 179.

⁶⁸ *Raimundus*, p. 237.

труден път войска, още от началото на навлизането ѝ на Балканите, изкушавала местните жители да я нападнат и грабят. С течението на времето, по-добре нахранени, при по-добри природни условия, а и вече посъбнали немалко злоба към населението, участниците в похода станали по-агресивни.

В лагера при Родосто при графа на Тулуза се върнали предварително изпратените легати до императора. Те обещавали най-благоприятни условия и затова Раймонд д'Ажил заподозрял, че били получили пари от василевса. Граф Раймонд бил приет с почести в Константинопол. Алексей поискал от него да положи клетва. Първоначално френският благородник отказал, при условие че Алексей няма сам да оглави похода, но по-късно, вероятно като имал предвид интригите, които непрекъснато били създавани между водачите на кръстоносците, той положил една „по-особена“ клетва, не и без уговаряне от страна на Годфроа.⁶⁹ Граф Де Сен Жил се настанил в едно от предградията на столицата и там изчакал пристигането на епископ Адемар. Част от неговите приближени прекосили тайно Проливите, за да не положат клетва.⁷⁰

Походът на Робер, херцог на Нормандия

Херцог Робер бил готов за поход през септември 1096 г. С него тръгнали графът на Блоа – Етиен, и неговият братовчед – Робер III, граф на Фландрия, мнозина нормандски благородници и няколко рицари от Англия и Шотландия⁷¹, както и бъдещият историк на тази експедиция – Фулк от Шартр. Навлезли в Италия през Алпите. През ноември вече били в Лука. Там били приети от папа Урбан II и получили неговата специална благословия. После посетили гроба на св. Петър в Рим и тогава вече потеглили към Южна Италия. Херцог Робер и граф Етиен прекарвали зимата в Калабрия, а фландърският граф отишъл в Бари. Оттам отплавал на изток и пристигнал в Дирахиум през декември. Изглежда, че не е имал сериозни инциденти по пътя. Неговата армия не била голяма, но била съставена от

⁶⁹ *Raimundus*, p. 238; *Tudebovis*, 21 – 22; *Tudebovis Cont.*, p. 180; *Runciman*, *History*, I, 162 – 163; *Duncalf*, *The First Crusade*, p. 274.

⁷⁰ *Raimundus*, p. 238.

⁷¹ *Runciman*, *History*, I, p. 165.

прочути рицари. Той пристигнал в Константинопол едновременно с Боемонд. Не е известно да е протестираше срещу полагането на хомациум пред Алексий.⁷²

Нормандският херцог и Етиен де Блоа тръгнали от Бриндизи на 5 април 1097 г., на самия Великден. Още при потеглянето станало произшествие, което потресло присъстващите. Един от корабите потънал без видима причина пред очите на изпращачите и останалите кръстоносци. Загинали 400 души, потънали коне, магарета и много пари. Някои видели в това лоша полчиба и отказали да се доверят на „измамните води“. Други обаче, уповавайки се на Божи-ята слава, се качили на корабите и се отправили в открито море. Там били задържани цели три дни от бурен вятър и високи вълни. На четвъртия ден акостирали в околностите на Дирахиум.⁷³ Оттам през „земите на България“ те достигнали реката Девол, където неколцина рицари се удавили при опит да я преминат. После прехвърлили планината Багулат, минали през Лукреция, Ботела, Бофинат и Стела и достигнали до р. Вардар. След четири дни почивка отново тръгнали на път и преминали през Македония и нейните градове Филипи, Хризопол, Христовол, Макри, Траянопол, Неапол, Панигос, Родосто, Ираклия, Силимврия и Атира, за да достигнат до престолния град на 14 май 1097 г.⁷⁴

Разположили лагера си край града и според разпорежданията на управата влизали по пет души само за да се помолят в църквите. Армията била превозена през Проливите и веднага се включила в обсадата на Никея.

Походът на Гийом, граф на Невер

Единствен Алберт от Аахен разказва за този поход. Графът тръгнал от Бриндизи през февруари и акостирал в Авлона. Водел със себе си 15 000 конници, множество пехотинци, както и жени и поклонници. Неговият маршрут не е известен в подробности. Изглежда, че пътуването му е било сравнително спокойно и не е имал значителни сблъсъци с населението. Неговата армия спазвала сериозно

⁷² *Raimundus*, p. 238; *Runciman*, *History*, I, 166 – 167.

⁷³ *Fulcherius*, p. 330.

⁷⁴ *Fulcherius*, p. 330; *Gesta Francorum*, 493 – 494; *Duncalf*, *The First Crusade*, p. 278.

дисциплината, защото се знае, че кражбите и плячкаджийството били строго забранени и санкционирани със смъртно наказание. От Авлона пристигнал в Солун, където бил благосклонно приет от гражданите. През юни василевсът го посрещнал приятелски в Константинопол. Графът останал за кратко в столицата и бързо се отправил към малоазийския бряг.⁷⁵

2. ОТНОШЕНИЯТА

Същината на недоразуменията и противоречията между Ромейската империя, останалите православни гържави и народи и кръстоносците би трябвало да се търси значително по-рано от времето на техния действителен сблъсък. Независимо от общия си корен и общата религия, те всъщност били два отделни свята, твърде далеч един от друг не само защото имали различно управление, различна географска среда и различна политическа съдба. В основата на неразбирателството стои различието в менталитета, различието в самочувствието и възприятията на реалността. Моралните стойности, иначе общи за всички християни, се оказали неготам еднакви. В това отношение е забележително наблюдението на Ана Комнина за отликата между западните и източните свещеници, което тя формулира кратко и изключително прецизно: „Представата за свещениците у нас е съвсем различна от тази при латинците. Ние се ръководим от канони, закони и догми... А варваринът латинец служи (на Бога – бел.авт.) с щит в лявата ръка и размахвайки копие в дясната. Той се причестява с тялото и кръвта Господни, кланяйки се на убийството, и сам става мъж на кръвта (αἱματος ἀνήρ), както се казва в псалма на Давид. Такива са тези варвари – еднакво предани на Бога и на войната“.⁷⁶

Дори и Алексий да не е писал прословутото писмо до графа на Фландрия – Робер, то все пак на Запад твърде много се говорело за помощта, която трябва да се окаже на Византия срещу настъпващия Ислям. Знайно е също, че император Алексий на два пъти искал помощ от Венеция – в 1082 и 1084 г. В замяна на очакванията си той

⁷⁵ *Albertus*, 574 – 575.

⁷⁶ *Anna*, II, p. 84.

предложил не само скъпи дарове, но и привилегии, които сериозно обогатявали нейните търговци и ги оставяли без сериозна конкуренция в цялото Средиземноморие.⁷⁷ На Запад слухът за писмото и обещанията, изложени в него, изглежда, е бил доста разпространен. Хронистът Бернолд разказва за две ромейски пратеничества в Рим. Първото се отнасяло до църковни проблеми. Константинополската патриаршия предлагала да се свика нов събор, на който да се изгледят различията между църквите.⁷⁸ Второто обаче вече искало защита от страна на Светата църква: „... на този Синод пристигна посолство от константинополския император, което молеше през сълзи смирено господин папата и всички верни в Христа да направят нещо полезно за себе си срещу неверниците, за защитата на Светата църква, която неверниците рушили в своите владения, достигащи вече до стените на Константинопол“.⁷⁹

За притесненията на Запада от турското напредване се споменава и в речта на папа Урбан II, както тя е предадена от Роберт Монах: „Гръцката империя е така осакатена от тях и е толкова подчинена на тяхната власт, че завоюваното не може да се обходи и за два месеца“. Дори и да се пренебрегне текстът на писмото, в което се изказват предпочитанията на ромеите да бъдат под властта на латинците, отколкото зависими от езичниците, или пък това, че свещените предмети не бива да се докосват от неверници, или дори призив към Запада да побърза, за да не би съкровищата на християнската империя да попаднат в ръцете на турци и печенези, и т.н., несъмнено е, че вече било укрепнало убеждението за необходимост от военна помощ. Не може да се пропусне отзвукът на това настроение, отразен много явно у Гиберт от Ножан, който препредава повика на Алексий I така, както е достигнал до него: „Ако.. любовта към светините, за които говорихме, не ги въодушевява, то нека поне ги увлече алчността към златото и среброто, от които там има в безбройно количество. Накрая се казва, и това е недостойно за морала на добрите хора, че те биха могли да се увлекат по красотата на гъркините, която наистина надминава галската“.⁸⁰

⁷⁷ *Anna*, I, p. 121, 133, 195 – 196; *TT*, I, 43 – 54; *Chalandon*, F. *Essai sur le règne d'Alexis I-er Comnène* (1081 – 1118). Paris, 1900, p. 69; *Lounghis*, T. *Les ambassades*, 245 – 246.

⁷⁸ *Bernold*, *Chronicon*, p. 450.

⁷⁹ *Bernold*, *Chronicon*, p. 462.

⁸⁰ *Guibertus*, p. 133.

Очакванията на кръстоносците били големи. От една страна, те потеглили, за да осъществяват волята Божия, и мнозина наистина тръгнали с истинско религиозно усърдие. От друга – очаквали богатите дарове на византийския император и славата на освободители на Гроба Господен. Те пристигали със самочувствието на спасители и изисквали за това не само компенсация, но и повече възхищение и благодарност. На тях, естествено, не им харесвали условията, които василевсът им поставял, и вероятно не разбирали неговия страх да допусне в пределите на своята държава помощници, от които в действителност той вече нямал нужда. Сблъсъкът с местното население бил не по-малко драматичен.

Повечето истории на кръстоносния поход, дори и тези на участниците, са писани след свършването му. Еуфорията вече била преминала, а обидата – преглътната. Но въпреки всичко остава негативното отношение, особено към властта в Константинопол, което всъщност е съвсем в реда на нещата. За повечето автори василевсът бил „несправедлив“ и „нещастник“ (*iniquus, infelix*)⁸¹, по-рядко „безбожник“ (*profanus*)⁸². Всички те се оплакват от организацията на преминаването на походите, от липсата на пазари, понякога протестират срещу изпратените ескорти и дори приемат писмата, идващи от двора на василевса, като проява на лицемерие. Раймонд д'Ажил предава, че тулузкият граф получил от Алексий Комнин писмо, в което ставало дума за мир, за братство и дори за осиновяване, но всичко това били само думи.⁸³ Освен това те често приемали нападенията на местното население като внушени от централната власт.

На пълното неразбиране на източния мироглед и нрави може спокойно да се противопостави искреното възхищение на кръстоносците от ромейската столица. Фулк от Шартр и анонимният автор на „Делата на франките“ окачествяват Константинопол като „весел“, „благороден“, „изобилен“.⁸⁴ Същите тези хора обаче не само не искали да се съобразяват с източното поведение, но и като че ли не можели да го проумяят. Симптоматичен е случаят с онзи рицар,

⁸¹ *Tudebovis*, 14 – 15; *Bréhier*, p. 14, p. 18.

⁸² *Tudebovis*, p. 17.

⁸³ *Raimundus*, p. 237.

⁸⁴ *Fulcherius*, p. 331; *Gesta Francorum*, p. 494.

Георги Владимиров
Пламен Павлов

Златната орда и българите

БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ

БЪЛГАРСКА **ИСТОРИЯ**

- © Георги Владимиров и Пламен Павлов, *автори*
- © Мирела Мишева, *редактор*
- © Станимира Вътева, *отговорен редактор*
- © Ася Атанасова, *коректор*
- © Александра Младенова, *графично оформление и корица*

Изображението на авантитула е анонимна китайска рисунка от XI – XIV в., татарин на лов.

„БИ 93“ ООД
София, 2021 г.

ISBN: 978-619-7496-90-1

Георги Владимиров
Пламен Павлов

Златната
орда
и българите

София
2021

СЪДЪРЖАНИЕ

Вместо предговор към второто издание	5
Уводни гуми	7
Към читателите	10
За настоящото изследване	13
Глава I. Извори и историография	
извори за Златната орда	14
Златната орда в историческата наука	17
Златната орда и българите	
в българската историография	19
Златната орда и българите	
в чуждата историография	25
Глава II. Раждането	
на Монголската империя	29
Глава III. Златната орда	38
Глава IV. Стопанство и култура	
на Златната орда	46
Глава V. Златната орда,	
Дунавска България и Балканите	56
Глава VI. Златната орда и българите на Волга –	
политически, икономически и културни характеристики	107
Заключение	116
Подбрана библиография	119
Хронологическа таблица	133
Золотая орда и болгары	141
The Golden Horde and the Bulgarians	143

ВМЕСТО ПРЕДГОВОР КЪМ ВТОРОТО ИЗДАНИЕ

От времето на хуните на Атила през V в. до израстването на Московското царство повече от хиляда години по-късно в огромното пространство между средноазитските степи и Дунав няма политическа и военна сила, равностойна на Златната орда. През XIII – XIV в. огромната империя на „монголите“ или „татарите“ е незаобиколим геополитически фактор за десетки държави и народи, включително за средновековните българи на Волга и Балканите. Отношенията на двете средновековни български държави със Златната орда, техните политически, стопански и други измерения, проявите на взаимни културни влияния и т.н. дълго време са подценявани в историческата наука. От друга страна, тези без съмнение важни въпроси остават почти непознати за широката публика – обстоятелство, което малко или много затруднява обективното осмисляне на ролята и мястото на средновековните българи в тогавашния, а и в днешния свят.

Появата на първия вариант на нашата книга получи положителни оценки от страна на авторитетни учени, което не само ни радва, но и ни задължава да продължим работата по тази проблематика. През 2009 г. известният наш археолог проф. Станислав Станилов отбеляза: „Сполучливото хрумване на Пл. Павлов и Г. Владимиров да обединят паралелно съдбата на двете Българиин на Дунав и Волга представя на читателите малко известна и твърде интересна гледна точка върху историята. Според проф. Фаяз Хузин, водещо име в Академията на науките на Република Татарстан, ... читателите ще останат доволни от представените материали и оригинални заключения на авторите по проблемите за историческите връзки на българите със Златната орда. На свой ред друг утвърден казански историк – проф. Илнур Миргалеев, подчерта значението на поставените в книгата научни проблеми, ... които представляват интерес както за изследователите в Русия и Татарстан, така и за учените в други страни“.

През изминалите години беше натрупана нова информация, най-вече в резултат на археологически проучвания в земите на двете

те средновековни български държави, както и в огромното пространство на самата Златна орда. В научно отношение влязоха слабо познати писмени източници и бяха публикувани сериозни научни изследвания, дело на учени от различни държави. Всичко това е отразено в новото издание на книгата „Златната орда и българите“, допълвайки изложението с нови факти и наблюдения.

Признателни сме на Сдружение „Българска история“, благодарение на чиято инициатива и усилия книгата вече е в ръцете на все по-взискателния български читател.

От авторите

УВОДНИ ДУМИ

Втрудовете, посветени на историята на Улуса Джучи, място и ролята на Златната орда в световната геополитика на Средновековието все още са недостатъчно проучени. Ако някои направления в международните връзки на джучидите са изследвани добре и по отделни аспекти е очертан основният кръг от проблеми, то такива насоки като взаимоотношенията на златоординската държава с европейските държави, с Юанската империя и Чагатайския улус все още чакат своите изследователи.

Златната орда се появява в резултат на завоевание. Затова, говорейки за международните връзки на Улуса Джучи, трябва да отчитем, че в началния период на формиране на държавата, нейното участие в световната геополитика се определя от военния фактор. Така отношенията на джучидите с другите държави до 1242 г. носят изцяло военен характер.

Доколкото завоеванията на джучидите са ориентирани в западна посока, то първи „партньори“ в тяхната външна политика се явяват онези държави, които не попадат в състава на Улуса Джучи. Това са балканските държави – Византия, България, както и Унгария, Полша и германските държави.

Военното могъщество позволява на джучидите да диктуват свои условия на външния свят. През териториите на Златната орда преминават най-важните търговски пътища, свързващи Изтока и Запада. В орбитата на военните, политико-икономическите и културните връзки и интереси на татарските управници са въввлечени много народи в Евразия.

Златната орда води активна външна политика, като от средата на XIII в. вместо Запада, който престава да интересува джучидското правителство, на преден план излизат източните и южните направления. Златната орда активно участва във вътрешномонголския въпрос, в чиято основа стои проблемът за подялбата на наследството на Чингиз хан. Естествено, през този период и впоследствие продължават връзките с европейските държави и дори със скандинавските страни. През 60-те години на XIII в. се установяват

дипломатически отношения между джучидите и Византия. Развива се сътрудничеството и с италианските търговци, за които е известно, че след 1260 г. започват активно да търгуват на златоординска територия. Що се касае до отношенията между българи и татари, то те са съюзнически, като българите участват на страната на златоординците в татарските походи срещу Византия, а татарските ханове се проявяват като покровители на България.

В резултат на смутовете от 60-те – 70-те години на XIV в. в Улуса Джучи и гибелта на останалите чингизидски държави Златната орда губи своето място в системата на международните отношения. Вследствие на почти 20-годишното отсъствие на златоординска държавност отсъплението от международната сцена е налице. Тя губи собствени територии, съюзници, васали сателити и разбира се, зони на интерес, в които дотогава се чувства присъствието на икономическата и политическа мощ на татарската държава.

Програмните изяви на джучидите в новата геополитическа обстановка в края на XIV – началото на XV в. са ориентирани към възвръщане на международния авторитет на държавата. Златоординският хан Тохтамъш възражда и дипломатическите връзки на Златната орда с източноевропейските страни. В известното си писмо до литовския княз Ягайло Тохтамъш пише: *Ние изпратихме пратеници..., за да се знае за възшествието на великото място* [стабилизирането на властта на златоординските господари].

В Русия съществува обширна историография, посветена на историята на Волжка България и Златната орда. Въпреки това в тези изследвания взаимоотношенията на златоординската държава с Дунавска България практически не са разгледани. Би било неправилно да се твърди, че интерес към татаро-българските контакти е липсвал – изглежда тук роля изиграва политическата действителност на XX в.

Много радостно е, че нашите български колеги, известните учени Пламен Павлов и Георги Владимиров, са се заели с написването на подобен труд, в който, без съмнение, много проблеми са разгледани за първи път в историографията и ще представляват интерес както за изследователите в Русия и Татарстан, така и за учените в други страни. Особено любопитни са разделите, посветени на образа на

Златната орда в българската историографска традиция, ролята на хан Ногай в татаро-българските отношения от втората половина на XIII в, т.нар. татарска хегемония в Търновското царство, татаро-българските отношения през XIV в. и османската експанзия, приносът на волжките българи във формирането на златоординската култура, ежедневието на златоординци и т.н.

Вярвам, че книгата на колегите Пламен Павлов и Георги Владимиров ще се превърне в причина за нови проучвания в тази насока от страна и на други историци както в България, така и в Русия.

*проф. Ильнур Миргалеев, к.и.н.
Ръководител на Център
за изследване на Златната орда
и татарските ханства „М. А. Усманов“,
Институт по история на Академия
на науките на Република Татарстан*

КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ

Искрено се радвам на успехите на българските колеги, пълноценно работещи по разрешаването на общите проблеми в средновековната история на двата родствени народа – дунавските и волжките българи (казанските татари). В последните години те издадоха ред оригинални публикации под формата на статии, книги и монографии, посветени на общите ни предци – прабългарите от източноевропейските степи (вж. трудовете на Р. Рашев) и съпоставителното изучаване на Дунавска и Волжка България (вж. трудовете на Г. Владимиров). Тези трудове бяха приети с голям интерес от научните среди в Татарстан.

Убеден съм, че предложената на вниманието на читателите нова книга на Г. Владимиров и П. Павлов „Златната орда и българите“ ще предизвика немалък интерес сред нашите руски историци преди всичко поради това, че в недалечни съветски времена златоординската тематика практически бе забранена. Към нея се обръщаха преди всичко археолози и нумизмати, стремейки се да избегнат мълчаливо острите проблеми, свързани в частност с етногенеза на народите от Поволжието, златоординското наследство в културата на руси и татари, пресилено оценявайки това наследство двойно по-негативно.

В последните години положението се изменя. Не само у нас в Татарстан, но и в Москва се издават сериозни изследвания, авторите на които смело преразглеждат трайно установени възгледи за историята на Улуса Джучи, безпристрастно, опирайки се на изворите, изучават проблемите около приемствеността между държавните институции на Златната орда и Московска Русия. Постепенно терминът „монголо-татарско иго“, станало, така да се каже, причина за вековната изостаналост на Русия, се превръща в анахронизъм. Днес все повече се говори за високоразвита „златоординска цивилизация“, засенчваща всички предходни културни достижения на народите в Евразия.

Все пак в съвременната историография на Татарстан се наблюдава тенденция на омаловажаване ролята на волжките българи в зла-

тоординската история. Понякога се стига до нелепото твърдение, че българите, така да се каже, били почти напълно изтребени по време на монголо-татарското завоевание и поради това не са могли да внесат нищо съществено в културата на населението на Улуса Джучи. Това, разбира се, далеч не е така. В домонголската епоха българите обитавали огромни пространства в Източна Европа – не само в Поволжието и Приуралието, но и в земите, които преди това влизали в рамките на Велика България на Кубрат и Хазарския каганат. Убедително свидетелство за това са разкопките на московския археолог Е. Зиливинска и нейните колеги на градището Самосделка в района на златоординската столица Сарай (на 40 км южно от Астрахан), които откриват значими културни слоеве от X – първата трети на XIII в. с ярки следи от присъствие на българите. Нагали това население е било напълно унищожено от монголските завоеватели, иначе как могат да бъдат обяснени ясно проследимите български черти в материалната култура на Златната орда. Следователно дължни сме да признаем дейното участие на българите в създаването на златоординската цивилизация, краткият разцвет на която се отнася за краткото време на управление на хановете Узбек и Джанибек. След смъртта на последния започва разпадът на Улуса Джучи, завършващ през първата половина на XV в. с възникването върху руините му на редица постзлатоордински държави. Мимоходом ще отбележим, че за толкова кратко време на повече или по-малко спокоен живот в Улуса Джучи не е могла да се формира еднна татарска народност – това, че населението е било назовавано от съседите си татари, все още не говори за формирането на консолидиран етнос. Българите в същността си си останали българи чак до Казанското ханство (неслучайно великият московски княз Иван III след победата си над казанци през 1487 г. приел титула „княз Български“).

Монголо-татарите унищожили суверенитета на Волжка България, включвайки земите ѝ в своята държава, и същевременно създали висока цивилизация от наистина световен мащаб, от плодовете на която се възползвали и българите. Оттук произтича изводът за нееднозначната оценка на ролята и мястото на Златната орда в историята на съвременните татари – потомци на българите и на другите народи в Русия, включително русите. Във всеки случай не следва да се идеализира Златната орда и нейните ханове, още

повече да се поставя паметник на Чингиз хан, както у нас претендират някои „горещи глави“, непознаващи историята. Трябва да им се отгаде дължимото – и в положителен, и в отрицателен смисъл, т.е. това, което те заслужават.

Книгата, която гържите в ръце, е призвана да даде отговор на много въпроси, традиционно възникващи при изучаването на историята на Златната орда. Първият от тях е свързан, разбира се, с историческата съдба на българите в тази държава. Търсенето на отговор на този въпрос е в центъра на вниманието на авторите на книгата. Надявам се, че читателите ще останат доволни от представените в книгата материали и оригинални заключения на авторите по проблемите около историческите връзки на българите със Златната орда. Все пак природата на научните изследвания е такава, че на мястото на един разрешен проблем възникват два други, изискващи по-нататъшно изучаване. Сред последните виждам твърде слабо изследваните (поради недостиг на извори) проблеми около контактите между дунавски и волжки българи в различните исторически епохи. В тази област се забелязва широко поле за сътрудничество между българските и руските (на първо място татарстанските) историци. Искрено се надявам на подобно взаимноизгодно сътрудничество.

В заключение бих искал да отбележа не само високото научно равнище на направеното от Г. Владимиров и П. Павлов изследване, но и гостъпния за широката публика език на изложението. Смятам, че ще бъде много полезно то да се преведе на руски и да се издаде при нас, в Казан – столицата на Татарстан, което ще ознаменува първия етап по пътя на действителното сътрудничество между българските и татарстанските учени.

*проф. д.и.н. Фаяз Хузин,
Член-кореспондент на Академия на науките
на Република Татарстан*

ЗА НАСТОЯЩОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Кои са татарите и кои – монголите?

Защо Златната орда се нарича „златна“?

Какви са взаимоотношенията между дунавските българи и златоординците и волжките българи и техните завоеватели?

Имало ли е татарски цар на българския престол в Търново?

Изчезнали ли са волжките българи с монголското нашествие?

Това са само малка част от въпросите, на които ще потърсим отговор в следващите страници. Ще проследим възникването на Златната орда като част от Монголската империя, нейния възход, влияние и разпад през призмата на взаимоотношенията на Ордата с Дунавска България на Асеневици, от една страна, и българските емирати по Средна Волга, от друга. Към момента няма научно изследване, което да обединява в себе си тези два привидно разнопосочни исторически потока. След разпада на Старата Велика България именно Златната орда за почти двувековен период се превръща в своеобразно „посредническо“ звено между двата отдавна обособени „български средновековни свята“. Ще бъдат разгледани политическите, стопанските и културните влияния на златоординци върху българи и на българи върху златоординци. Освен актуална подобна проблематика има и реален приносен характер в анализа на контактите на татаро-монголите с „българското тук“ и „българското там“. Необходимостта от изследването и допълнително ще стимулира изследователските търсения в тази насока и ще доведе до задълбочаване на интердисциплинарните търсения както на български, така и на руски, татарстански, унгарски и западноевропейски проучватели, изкушени в търсенията си от подобна любопитна материя.

Посвещаваме настоящото изследване на светлата памет на нашия колега и приятел, на големия български учен и изследовател проф. Рашо Рашев!

От авторите

Глава I. ИЗВОРИ И ИСТОРИОГРАФИЯ ИЗВОРИ ЗА ЗЛАТНАТА ОРДА

Създадената от монголите (татарите) огромна държава в Източна Европа, истинска „суперсила“ на своето време, прави изключително впечатление на съвременниците. Източниците за нейната история са многобройни и изобилни, но за съжаление, домашните писмени извори от самата Златна орда са сравнително оскъдни. Разбира се, запазени са известен брой актове, дипломатическа кореспонденция и т.н. За съжаление, на практика отсъстват исторически произведения и хроники, каквито без съмнение са съществували при равнището на градската култура в големите златоордински центрове. Познатите днес съчинения са на по-късни автори, което вероятно се дължи на нерадостната съдба на водещите културни центрове на Ордата. Както ще узнаят читателите на тази книга, те са безмилостно унищожени от ордите на Тимур (Тамерлан) в края на XIV в. Съзнателно игнорираме т.нар. „История на Джагфар“ („Джагфар тарихи“ и нейния тайнствен автор Бахши Иман) и други подобни творби, доколкото става дума за исторически мистификации, най-малкото за произведения с, меко казано, спорна автентичност.

За съвременниците от близки, а и по-далечни страни Златната орда е могъща държава, опасен противник и желан съюзник на собствените им държави и техните владетели. Арабските извори за историята на Ордата, включително и за нейните отношения с дунавските и волжките българи, са сравнително многобройни. Авторите са представители на мюсюлманската интелигенция от Египет, Средна Азия, Мароко и други страни, сред които непременно трябва да бъдат посочени Ибн Ал-Асир, Рукн-ад-дин Байбарс, Ибн Абдезахир, Ал-Муфаддал, Ал-Омари, Ан-Нувайри, Ибн Батута, бележитият философ Ибн Халдун, Ал-Макризи, Ал-Калкашанди, Абул Фида и др. Най-добре информирани са хронистите, свързани с египетската султанска канцелария, като сред тях има и секретари на самите владетели. Сведенията, предоставени от тях, са почерпени от официални документи, срещи с татарски дипломатически

пратеничества, разкази на търговци и др. Няма съмнение, че особено ценна е информацията, която тези автори са получавали от самите мамелюци. Както се знае, тези „роби“ (по произход най-често кумани, представители на кавказките народи, в някои случаи и волжки българи) са превръщани от египетските султани в дворцова гвардия, а по-късно и в основа на египетската армия. В средата на XIII в. мамелюците заграбват върховната власт. Султаните мамелюци на свой ред купуват роби от земите на Златната орда, с които подсилват водещите си позиции в арабската държава.

Извънредно важни за историята на „световната“ татарска империя са персийските (иранските) извори. Те отразяват не само интереса към началото на монголската империя, но и острия конфликт между татарската династия на илхан Хулагу в Иран с хановете на Златна орда. Сред тези многобройни съчинения се открояват историческите трудове на Джузджани, Джувейни, „Историята на Васаф“ (продължение на онази на Джувейни) и особено на Рашид-ад-Дин. Към тях можем да прибавим и селджукския историк Ибн Биби, който е писал на персийски. Победоносният поход на Тимур в златоординските земи най-пълно е описан в съчинението „Книга на победите“ на персийския историк от първата половина на XV в. Шераф ад-Дин Йезди.

Византийската историография на свой ред отделя сериозно внимание на новите „скити“ (обичайното име за номадските народи от Северното Черноморие), наричани още и със също така архаичните етнимони „тохари“ и „масагети“, но и с автентичните им самоназвания „татари“ и „монголи“. Георги Акрополит, Георги Пахимер, император Йоан VI Кантакузин, Никифор Григора, Лаоник Халкокондил и други византийски автори познават сравнително добре Златната орда и предоставят важна информация за нея, особено за политиката ѝ на Балканите. При това те ясно разграничават татарите от куманите и други номадски народи, подчинени на Ордата, имат ясна представа за татарското господство в руските княжества и Кавказ. В това отношение важна роля е играла и Константинополската (Вселенската) патриаршия, на чието подчинение са митрополиите в Киев и Москва, в Северен Кавказ, Крим и дунавската Вичина, а дори и в златоординската столица Сарай. Много ганни за Златната орда и нейната политика откриваме в арменските и грузинските извори. Те обаче са свързани най-вече с Кавказкия регион и в по-слаба степен с Балканите и Волга.

Татарите присъстват твърде силно в западноевропейски извори, писани основно на латински. Папският Рим и Католическата църква като цяло проявяват подчертан интерес към Златна орда и другите части на татарския „свят“, още повече че дълго време виждат в неговите владетели потенциален съюзник срещу исляма. Ражда се легендата за християнската империя далече на Изток, управлявана от загадъчния „презвитер Йоан“. Оказва се, че източните християни, привърженици на несториянската доктрина, съвсем не притежават приписваното им влияние и политически позиции. Въпреки това дори и през XIV в. е жива илюзията за „жълтия кръстоносен поход“, който може да спаси гинещите държавици на кръстоносците в Близкия Изток. Изключително ценна информация за татарите и Златна орда са ни оставили Плано Карпини, Гийом Рубрук, Бенедикт Полак, Малко Поло и др. Към тях можем да прибавим редица папски релации и писма, сведения на пътешественици, търговци, мисионери. Господството на италианските морски републики Генуа и Венеция в Черно море, техните колонии в Крим, делтата на Дунав и други стратегически точки водят до тесни контакти с местните и централни власти на Златната орда. Тогавашни автори като Барбаро и Контарини са ни оставили богата и неподправена информация за своите татарски съседи.

Сведения за татарските нашествия се съдържат и в средновековни извори от Полша, Германия, Унгария, Чехия, Хърватия, Франция, Англия. Особено силен е „татарският страх“ през 30-те – 40-те години на XIII в., отразен в хрониките на Алберик, Матю Парижки, Тома Сплитски, „Жалната песен на Рогерий“ и др. Интересът към татарите продължава и през следващите столетия, като предвид географската близост и периодичните военни конфликти е най-подчертан при унгарските автори.

Не на последно място сред чуждите извори за Златната орда особено висока стойност притежават руските летописи и литературни произведения, включително шедьоври като „Задонщина“. С оглед на интересуващата ни проблематика староруските автори предоставят ценна информация преди всичко за земите на волжките българи. Татарската тема присъства категорично и в малкото оцелели до наши дни писмени паметници на Дунавска България, включително в апокрифи, приписки, надписи.

ЗЛАТНАТА ОРДА В ИСТОРИЧЕСКАТА НАУКА

Златна орда привлича вниманието на учените сравнително късно, което може да се отглед на редица фактори: късното проучване и научни публикации на основните извори за нейната история, традиционното пренебрежение към „номадския свят“ и източните „варвари“ и т.н. Разбира се, татарската тема присъства в обобщаващите трудове за историята на Византия, Русия и Средновековна Европа, обект е на различни коментари във връзка с конкретни събития. Едва през XIX в. се появяват солидни изследвания като книгите на Ш. Д'Осон и Й. Хамер-Пургшал, с което се дава сериозен тласък на по-нататъшно проучване и осмисляне на тази несъмнено важна за историята на Източна Европа и Балканите проблематика. Многобройни са изследвания на руските учени, сред които архимандрит Леонид, Н. Веселовский, В. В. Бартолд, Б. Греков, Ю. Якубовски, И. Греков, В. Пашуто, С. Закиров, Г. Фьодоров-Давидов, Л. Гумилев, М. Сафаргалиев, Е. Кичанов, М. Крамаровски и много други, включително тематичният сборник „Татаро-монголите в Азия и Европа“ (1969 и 1977 г.). И до днес не е загубило своята изключителна стойност двутомното издание на В. Тизенгаузен „Сборник от материали, отнасящи се към историята на Златната орда“, където са събрани многобройни арабски и персийски извори. Повече за изследванията в Русия и бившия Съветски съюз, както и на учените от Татарстан читателите може да открият в главата за волжките българи и Златната орда в историографията в настоящата книга. Фундаментален принос в изучаването на Златната орда има немският учен Б. Шпулер, чийто труд и до днес не е загубил високата си научна стойност. Важни наблюдения по темата прави известният френски ориенталист П. Пелио. Свои приноси имат изследователи от много страни, особено що се отнася до лингвистиката, културата, изкуствознанието и т.н. Сред изследователите от средата и втората половина на XX в., занимаващи се с историята на Ордата и политиката ѝ в Източна Европа и на Балканите, можем да отбележим имената на Г. Вернадски, Ом. Прицак, Б. Липърд, Т. Олсен, Ю. Шамилоглу (САЩ), К. Хауърд, К. Хейууд (Великобритания), А. Са-

чердоцяну, А. Дечей, В. Чиочилтан, Е. Оберлендер-Търновяну (Румъния), М. Кафали, И. Тоган (Турция), Х. Гьокенян, К. Хелер (Германия), Е. Стрелчик (Полша), Л. Лигети, Л. Рашони, И. Вашари (Унгария), А. Узелац (Сърбия) и др.

ЗЛАТНАТА ОРДА И БЪЛГАРИТЕ В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ

Темата за Златната орда и българите на Дунав има сравнително второстепенно присъствие в разработките на родната историография. Причините са както чисто обективни, свързани с липсата на достъп до гостатъчно източници, научни и теренни изследвания, така и субективни, подчинени на идеологически, в повечето случаи извъннаучни фактори.

В българската историопис от Освобождението на България (1878 г.) до днес монголо-татарите и Златната орда попадат в рамките на два исторически сюжета – съдбите на Дунавска България от втората половина на XIII – началото на XIV в., от една страна, и на Волжка България през XIII – XIV в., от друга.

Преобладаващо присъствие има образът на татарите и Златната орда (за жалост – често без ясно и необходимо разграничение между етнически и политически субект) като фактор в процесите и събитията в Дунавска България от втората половина на XIII в. В своята „История на българите“ от 1896 г. К. Иречек описва подробно събитията в българското царство от края на XIII в., говорейки за „татарско владичество“. Заслужават внимание изложените разбирания за влиятелния татарски господар Ногай като *пълководец на Златната орда, господствал в края на XIII в. над Южна Русия*.

Татарите като фактор в средновековната българска история са обект на интерес и в кратката разработка на П. Ников, озаглавена „Бележки за югоизточна България през епохата на Тертеровци“. Ников нарича татарите „кипчаци“, Оргата – „Кипчакско ханство“, а Ногай е описан като влиятелен в ханството, но независим по статут владетел. Златоординците на хан Берке бегло са споменати бегло в изследването на Ив. Димитров за спорното преселение на селджукски турци в Добруджа в средата на XIII в.

Най-пълно отношенията между Дунавска България и Златната орда са разгледани от П. Ников през 20-те години на XX в. Показателно е, че неговите разработки се явяват най-подробните и за жалост, единствени изследвания по темата за почти половин столетие. На

техните страници за първи път е представена общата картина на монголското завоевание, създаването на Ордата, наричана отново „Кипчакско ханство“, и взаимоотношенията на „княз Ногай“ с българите от края на XIII в. Значим принос на автора е и умело уловената разлика във взаимоотношенията на българите с Ордата, от една страна, и с татарите на Ногай, от друга. Затова Ников говори за два периода на дипломация – формална, изразяваща се в данъчен васалитет към златоординския хан до 1285 г., последвана от пряка и опасна зависимост на българите към Ногай. Той аргументирано датира татаро-българските контакти далеч след зората на XIV в., като определя падането на България под османска власт за крайна точка на почти двувековните политико-културни взаимодействия.

Промените в политическото, етническо и културно статукво в Европейския изток в резултат на монголската инвазия засяга и П. Мутафчиев в своето изследване на средновековната история на българския народ. Подобно на своите предшественици авторът третира личността на хан Ногай като господар на югозападните територии на Златната орда, а не на Ордата въобще. В друго съчинение Мутафчиев засяга историята на конфликта между златоординци и хулагуиди, по-късния сблъсък между тимуриди и ординци в епохата на хан Тохтамыш, както и въпроса за първите татарски заселници в Североизточна България.

В своето задълбочено проучване „История на българската държава през средните векове. Т. 3. Второ българско царство“ В. Златарски описва първите нападения на монголите над България през 1242 г. и вероятното установяване на данъчна зависимост от тях над българите. Впоследствие Златарски подхваща темата за златоординците на Берке, които начело със своя хан осъществяват през 1265 г. опустошителен поход в Тракия. Според Златарски Ордата е единен държавен организъм за твърде кратко време – след смъртта на хан Бату тя се разпада, а по времето на Берке от нея се отцепва Ногай и се провъзгласява за самостоятел хан. Именно Ногай е определен като силната фигура в Ордата през 70-те – 80-те години на XIII в. Златарски споменава татарите и в контекста на въстанието на Ивайло и възцаряването му в Търново през 1278 г.

В годините след 1944 г. татарското присъствие на българската историческа сцена се интерпретира главно през призмата на две

конкретни събития – селското въстание на Ивайло от 70-те години на XIII в. и т.нар. татарска хегемония от последната четвърт на XIII в. Съчиненията са много и не биха могли да бъдат подробно изброени и разгледани. Интерес представляват две разработки. Първата принадлежи на видния нумизмат Т. Герасимов и касае монетите на Тертер (според него идентичен с цар Георги I Тертер), носещи специфичните символи луна, звезда и бюст на човек. Според Герасимов тези символи са израз на установената през последните две десетилетия на XIII в. в България татарска хегемония.

Друга значима публикация е дело на Хр. Коларов, който в монографията си „Средновековната българска държава“ посвещава цял раздел на българо-татарските отношения. Коларов се спира на произхода на монголо-татарите и техните завоевателни походи в Източна Европа. Специален параграф разглежда българо-татарски отношения през XIII – XIV в. Налице е добро познаване на източниците и интересни разсъждения за ранните контакти между българите и Ордата при управлението на ханове Бату и Берке. Обективно е представена и фигурата на Ногай като влиятелен, но не едноличен хан на Златната орда. Неговият син Чака според Коларов царува на българския престол от 1298 до 1300 г.

Тези две изследвания не успяват да преодолеят общата за периода тенденция на задълбочаващ се регионализъм и липса на достатъчно добро познаване на процесите и събитията в Златната орда. Показателен в тази насока е изграденият образ на Ордата на страниците на том 3 от издадената от Българската академия на науките многотомна „История на България“, изобилстващ с очевидни интерпретационни и чисто фактически грешки.

През 80-те – 90-те години на XX в. сериозна преоценка на ролята на Златната орда в историята на Средновековна България, Византия и Балканите прави Пл. Павлов с поредица изследвания: „Монголо-татари на българска военна служба в началото на XIV в.“, „България, куманите и Златната орда“, „Патриарх Йоаким III, татарският хан Чака и цар Теодор Светослав“, „Татарите на хан Ногай, България и Византия (ок. 1270 – 1302)“, „Средновековна България между Златната орда и турската експанзия (20-те – 70-те години на XIV в.)“, „Бунтари и авантюристи в Средновековна България“, енциклопедичното издание „Кой кой е в Средновековна България“ и др.

В тази насока работи и археологът Г. Атанасов, който заедно с Пл. Павлов уточнява маршрута на татарския поход в Дунавска България през 1241 – 1242 г. В други свои трудове Атанасов се спира на етнодемографската ситуация в Добруджа през XIII – XIV в., на съдбата на Дръстър, Вичина и други крепости в този район. Принос в изследването на темата има и молдовският учен (бесарабски българин по произход) Н. Руссев, който се спира на ролята на оргдинския фактор на Долни Дунав и в България през втората половина на XIV и началото на XV в. Ред нови моменти от историята на българо-татарските отношения са отразени в „История на Добруджа“, дело на утвърдения български медиевист В. Гюзелев в неговите авторските части в този труд.

Второто изследователско направление, частично засягащо темата за Златната орда и българите, е свързано с историческата съдба на „Втората Средновековна България“ – тази по Средна Волга. Като цяло присъствието на Волжка България в модерната българска историопис е твърде ограничено – тя има по-скоро статут на екзотична историческа реалност. Малкият брой проблематизиращи проучвания (предимно в сферата на етнографията през 70-те – 80-те години на XX в.) имат приносен характер, но са недостатъчни за формирането на ясна, научно аргументирана представа за Волжка България и нейния исторически път в българските научни среди и сред широката общественост. Това води до липса на критерии за истинност по тази проблематика, използвано умело от недоброръвестни „алтернативи“, които през последното десетилетие умело успяха да я превърнат в добре печеливш писателски бизнес.

Подобна е съдбата на темата за Златната орда като фактор в историята на Средноволжкия регион и в частност в битието на волжките българи. За нея се споменава бегло като политически приемник на гържавата на волжките българи. Още през 1907 г. на български език е преведена и издадена извадка от пътеписа на англичанина Е. Турнерели – *Russia on the Borders of Asia*, от 1854 г. Заглавието на извадката е „Развалините на Болгар и древните българи“. Описвайки селището Болгар, Турнерели обръща внимание на архитектурните паметници от епохата на златоординското владичество и цялостната съдба на волжкобългарските земи в епохата на новите господари.

За татарското господство по Средна Волга споменава Д. Даскалов в своя доклад пред Българско историческо дружество, озаглавен „Българите – потомци на царствените скити и сармати“. Покоряването на Волжка България от монголите отбелязва и П. Ников в споменатото свое изследване „Българи и татари през средните векове“.

Сравнително подробен обзор на изследванията и публикациите на съветската историография от 20-те – 30-те години на ХХ в., засягащи Волжка България и частично историята и културата на Златната орда прави М. Чичикова на страниците на „Известия на българското историческо дружество“. Интересен и несъмнено верен е изводът на авторката, че златоординската култура е *сложна и многообразна, еднакво свързана и с културата на Волжка България и със средноазиатската хорезмийска култура*.

Златната орда като държавна структура, включваща покорената Волжка България, е спомената през 60-те години на ХХ в. в работката на В. Гюзелев и П. Дражев, посветена на българската държава на Волга. Представени са опитите на волжките българи да възвърнат независимостта си, династическата криза в Оргата от втората половина на XIV в., превземането на Болгар от княз Булат Тимур през 1361 г. и обособяването на Българското и Жукотинското княжество след златоординския крах в Куликовската битка (1380).

През 70-те години на ХХ в. на страниците на официоза на Археологическия институт на БАН списание „Археология“ се появява статията на казанския археолог А. Халиков „Столицата на Волжка България от домонголско време“. Благодарение на нея в българската историография се утвърждава идеята, че историята на Волжка България не приключва с покоряването ѝ от монголите, а обхваща три етапа, последният от които е периодът на Златната орда (1236 – XIV в.). Разпадът на Волжка България на две подчинени на Оргата княжества маркира и Фл. Бадаланова в свое кратко езиковедско изследване върху волжкобългарско-руските контакти и заемки. Образът на Златната орда присъства и на страниците на периодичния печат като шрих в историята на град Болгар, описана от журналистите Ал. Александров и Ив. Глинджев. Като цяло в българската историография образът на Златната орда, нейният исторически път и наследство в района на Средна Волга стават жертва на общото маргинализиране на темата за Волжка България и волжките българи.

През 90-те години на XX и първите години на XXI в. в България се наблюдава засилен интерес към средновековната българска история и по-специално към нейните доскоро идеологизирани кътчета. Годините на промяна се превърнаха в изпитание за ограничената в рутинни разработки българска медиевистика. Безвъпросно изоставените от нея научни ниши бяха мигновено атакувани от новопоявилата се „алтернативна историопис“, представлявана от непрофесионалисти, лаици и откровени митографи. „Авторитетната“ намеса на изявени български интелектуалци и журналисти в „търсенето на историческата истина“ доведе до допълнително задълбочаване на кризата. Академичната медиевистика все така трудно намира необходимата аргументирана алтернатива на стремежите истинската история да бъде принижена до атрактивен холивудски сценарий. Все пак в последните години са налице сериозни опити за „институционализиране“ и „легитимиране“ на проблематиката, като нейното задълбочено разработване и интерпретиране все още предстои да бъде осъществено.

ЗЛАТНАТА ОРДА И БЪЛГАРИТЕ В ЧУЖДАТА ИСТОРИОГРАФИЯ

Темата за Златната орда и българите присъства в чуждата историография главно в нейния волжкобългарски аспект, дълбочено и многопосочно разработен от руската и казанската историография още в зората на тяхното възникване. През XVIII – началото на XIX в. историята на монголското нашествие, образуването на Златната орда и влиянието на тези събития върху съдбата на волжките българи предизвикват интерес у първите руски професионални историци. В съчиненията на В. Татищев и Н. Карамзин обаче историята на Волжка България и историята на Златната орда са разгледани като два различни несвързани помежду си епизода от историята на Средното Поволжие. Тази тенденция на диференциране продължава чак до 70-те години на XIX в., когато С. Шпилевски и Ш. Марджани въз основа на вече натрупани извороведски, археолого-нумизматични и фолклорни източници формулират и обосновават тезата за история на Волжка България в епохата на Златната орда. В зората на XX в. по темата работят Г. Ахмаров и Г. Губайдулин.

През 30-те години на века започват и първите планомерни разкопки на екип, ръководен от големия познавач на волжкобългарската история и култура А. Смирнов. Те намират конкретни материални доказателства за битието на волжките българи след покоряването им от монголите и попадането им в състава на Златната орда.

През 40-те години с особен научен интерес се ползват епиграфските паметници от Средното Поволжие, датиращи от златоординския период. Н. Калинин и неговия ученик Г. Юсупов събират и описват няколкостотин подобни образци, представляващи важен източник за езика, културата и изкуството на волжките българи в епохата на Златната орда. Последователи на изследователското дело на Калинин са А. Халиков, Т. Хлебникова, Р. Фахрутдинов, Ф. Хакимзянов и др.

В помощ на изучаването на българо-ординските взаимоотношения и контакти са привлечени и нумизматични находки. Първите

изследвания и публикации в тази насока датират още от XIX в. и принадлежат на Х. Френ. Впоследствие темата е разработена от А. Булатов, С. Янина, големия познавач на златоординската култура и изкуство Г. Фьодоров-Давидов, А. Мухамадиев и др.

Краят на Втората световна война е ознаменуван и с един особен политически акт, в голяма степен повлиял върху изучаването на Златната орда като историко-културен феномен и отношенията ѝ със заварените в басейна на Средна Волга народи. Става дума за приетото на 9 август 1944 г. от ЦК на ВКП (б) постановление за *грешките в идеологическата дейност на Татарския обком на ВКП (б)*. В резултат на този по своему политико-партийен акт изучаването на взаимодействията между ординци и местно население се задълбочават и на бял свят се появяват изследванията на Х. Гимади за волжкото население в златоординския период, на Б. Шпулер за Ордата и Русия, на Б. Греков и А. Якубовски за паганството на Златната орда, фундаменталното съчинение на А. Смирнов за Волжка България, в което се засягат и въпроси около нейното златоординско битие и т.н. В зората на 60-те години излиза и обобщаващата монография на М. Сафаргалиев, посветена на разпада на Ордата през XV в.

На обществените отношения в Златната орда са посветени изследванията на златоординските ярлици от страна на Н. Березин, А. Курат. Особен интерес представлява значимото и до днес проучване на М. Усманов върху грамотите и правните актове на златоординци през XIV – XV в. На базата на тези изходни монографии Г. Фьодоров-Давидов формира фундаменталния си труд „Обществения строй на Златната орда“, излязъл през 1973 г. Дело на този значим специалист по златоординска история и култура са и проучвания, засягащи номадите в Източна Европа и златоординското господство, монголското завоевание и образуването на Златната орда и т.н. На различни аспекти на златоординското господство в земите по Средна Волга са посветени изследванията на А. Насонов, Б. Греков. В края на 60-те години е публикуван и споменатият вече сборник „Татаро-монголите в Азия и Европа“, разглеждащ многоаспектно причините и последиците от успеха на монголите в завоеванията им през XIII в. и процесите, довели до формирането на Монголската империя и наследилите я държавни структури.

През 80-те години на XX в. се активизира интересът и към духовните взаимодействия между българи и златоординци. В тази насока интерес представляват разработките на С. Айдаров, Д. Валеева и особено на Г. Давлешин и А. Халиков. Изследването на последния, озаглавено „Монголи, татари, Златната орда и България“ е първото по рода си цялостно проучване върху волжкобългарската история и култура през златоординския период. Значимо по характер изследване се явява и сборникът „Волжка България и монголското нашествие“, обединяващ различни гледни точки спрямо това радикално събитие в историята на държавата на волжките българи. През 80-те години започва публикуването и на поредица сборници с актуални археологически проучвания на златоордински Болгар – жилищна и култова архитектура, занаятчийска и търговска дейност, некрополи, урбанизационни следи и т.н.

90-те години на XX и зората на XXI в. са белязани с немалко съчинения по темата от страна на обособяващата се татарстанска историография. Съществен принос в тази насока имат както утвърдени вече учени като А. Халиков, Р. Фахрутдинов, така и перспективни нови специалисти – Ф. Хузин, А. Губайдулин, И. Миргалеев и др. На страниците на излизащите в Казан сборници, посветени на златоординската история и култура и мястото на волжкобългарското наследство в тях, се появяват важни изследвания на водещи световни медиевисти – И. Зимони, И. Вашари, К. Хейууд, Т. Олсен и др.

На проблеми на археологическото наследство в Поволжието в епохата на Златната орда са посветени цели четири от излезлите досега осем броя на официоза на Института по история на Република Татарстан – сп. „Татарская археология“. За значимостта на темата и сериозния подход към нея говори фактът, че към въпросния Институт е създадено специализирано звено, наречено Център за изследване на Златната орда и татарските ханства „М. А. Усманов“ със свой собствен годишник – международния сборник „Златоординската цивилизация“. Значими поредици, дело на Центъра, са „Златоордински преглед“ и „Нумизматика на Златната орда“.

В заключение следва да отбележим, че в историографските среди се наблюдава тенденция към сблъсък на две основополагащи тези за произхода на съвременната татарска народност, условно наречени „българска теза“ и „златоординска теза“. Несъмнено по-

добен стремеж към противопоставяне на две хронологично последователни епохи в историята на средноволжкия регион няма собствено научни основание. Еднозначното историографско апологетизиране на една от тези епохи е предпоставено и при всички случаи тенденциозно. Несериозно звучат твърдения за „изчезване на българския елемент“ вследствие на монголското нашествие, хиперболизиране на „златоординското културно наследство“ като своеобразно начало на цивилизацията в средноволжкия регион, както и за „пълен упадък и татарски гнет“ в епохата на Златната орда. Историографията трябва да се придържа към свидетелствата на „авторитетите“ в най-широк смисъл на разбирането за тях и да игнорира всякакъв род емоционално обременени „пан-българистки“ и „панордински“ тези и възгледи.

Глава II. РАЖДАНЕТО НА МОНГОЛСКАТА ИМПЕРИЯ

КОИ СА МОНГОЛИТЕ И КОИ – ТАТАРИТЕ?

Тринадесетото столетие в историята на Евразия преминава под знака на силен и войнствен народ – монголите. Те са номадстващ конгломерат от народности, обитаващи териториите на днешна Монголия и южните степни и лесостепни области на Сибир. Монголските племена в онази епоха се делят на две големи племенни общности – монголи нируни (кияти) и монголи дарлекини, които често воюват помежду си в съперничество за върховно господство и преводителство.

Основен поминък на монголите е скотовъдството – коне, камили, едър и дребен рогат добитък. Монголите са класически „кентаври“ – мнозина летописци с учудване отбелязват, че монголските деца първо се учат да яздят, а впоследствие да ходят. Религиозните им вярвания не се отличават от тези на останалите номадстващи общности в Азия – францисканският монах Пласано Карпини разказва как те се кланят на *Единния бог, създател на видимо и невидимо, творец на човешките наслаждения и мъки*, наричан по тюркска традиция Тенгри. Монголите почитат изгряващото слънце, луната, водата и земята, извършват жертвоприношения, изработват идоли и ги носят като амулети по време на дългите си степни преходи. Те вярват в очистващата сила на огъня, в безсмъртието на душата и нейното прераждане в зависимост от начина на живота на човека – праведен или грешен. Затова погребват мъртвците си заедно с цялото им имущество и богата погребална трапеза.

Непримирими врагове, а впоследствие съюзници на монголите са татарите. Кои са те?

Според легендата един баща на име Или хан имал двама синове близнаци – Монгол и Татар, между които поделил властта над обширния тюркски свят – Монгол получил западната част, а Татар – източната. Извън рамките на приказките и легендите за първо си-

гурно споменаване на татарите се счита орхонският надпис на Кюл Тегин (731 – 732), където се говори за „отуз-татару“. През XII – XIII в. китайските летописи говорят за племената „да-га“ („та-та“), които били родствени на монголите. Ако се вярва на анонимната персийска хроника „Худуд ал-Алам“ (X в.), татарите били едно от племената на тогуз-гузите – *най-богатите сред тюрките*. Сведението за тюркската принадлежност на татарите потвърждава и тюркският граматик от XI в. Махмуд ал-Кашгари.

В началото на XIII в. в изворите се появяват и първите тълкувания на етническото наименование „татару“. Един арменски ръкопис от 1248 г. отбелязва, че татарите са *народ от стрелци*, наричани „остри“ и „леки“ („тур“ и „ар“), откъдето се получило събирателното „татар“. За доминиканския мисионер монах Юлиан *Татарите са мадианити* [арабско племе – бел.авт.], *населяващи земи, през които тече реката Тартар, откъдето те носят името си*. През 40-те години на XIII в. татарите стават известни в Западна Европа като народност, която *идва от Ада* [Тартар]. В следващите столетия с името татари/тартари в западния свят са назовавани практически всички източни номади и дори обитателите на руските земи.

По въпроса около името на татарите дискутират и редица историци. За предреволюционните руски изследователи това наименование означава или бързоходец (куриер), или горски обитател. Съществува мнение, че „татарин“ означава първоначално ираноезичен човек, а впоследствие – събирателно за всички чужденци (инородци).

Татарите са военствен народ и често воюват със своите съседи тюрките. След поредна война с уйгурите, в която претърпяват сериозно поражение, част от тях се преселва на запад, а друга остава в старите си местожибелища и се превръща в чест противник на Китай.

Битът и религиозните вярвания на татарите не се отличават съществено от тези на монголите. Според летописците те са конен народ, препитаващ се от скотовъдство, чиято религиозна система е традиционна за номадските народи. Контактите на татарите с техните съседи монголите са сложни и с течение на времето се превръщат в кръвна вражда. Неколкократните опити на монголите те да бъдат изтребени, се провалят. Твърде многобройни са татарите – според средновековния персийски историк от XIV в.